

HANGARCHÍVUM

„...az új világot megtanulni nem mindenkinek sikerül”

Vajda Mihály filozófussal Vickó Árpád beszélget

– Minden filozófiai tankönyv azzal kezdődik, hogy mi a filozófia alapkérdése. A lét és a tudat, a világ és az ember viszonya. Változott-e, nézete szerint, az alapkérdés? Vagy csak arról van szó, hogy a klasszikus kérdéseket másképpen fogalmazzák meg? Mi a jó élet, lehetséges-e az igazság, van-e valóság, létezik-e a világ egyáltalán, van-e Isten, mi a szent, lehetséges-e a megismerés, ha igen, mi a forrása?

– A filozófia egy furcsa dolog. Kérdései tulajdonképpen sohasem avulnak el, mert sohasem képes megválaszolni őket. Illetve állandóan újabb és újabb válaszokat adott rá egy úgynevezett metafizikai korszakban, azonban senki sem volt elégedett a megelőző válaszokkal, és újra és újra megkísérelt ugyanazokra a kérdésekre választ adni. Ennek ellenére, azt hiszem, a nagy filozófusok sajátja, hogy ha nem is feltétlenül új kérdésekkel, de valahol a kérdések új megfogalmazásával törnek be a filozófia terébe – éppen ezáltal nagyok. Tehát ha valaki észreveszi azt, hogy tulajdonképpen a nyelv – hogy 20. századi példát hozzak elő – a nyelv az, ami az emberrel szemben transzcendens, akkor valamilyen új módon veti föl újra ugyanazt a kérdést, hiszen újra az a kérdés, hogy mitől ember az ember, ki az ember, és hogyan értelmezzük az embert.

– Az élet problémái a civilizáció természetével kapcsolatosak. Szemben azzal, amit Marx gondolt, ezt a filozófia bírálni képes, de átalakítani persze nem. A modern filozófia, vagy beszélhetünk-e már posztmodern filozófiáról, főbb érdeklődési területeiről kérdezném. Milyen problémák állnak a nyugati kortárs filozófusok érdeklődésének homlokterében?

– Persze, nyugodtan beszélhetünk posztmodern filozófiáról korunkban, és ennek valójában egyik alapvető sajátossága, hogy végképp lemondott nemcsak a világ megváltoztatásának nagy igényéről, hanem tulajdonképpen

a világ egész értelmezésének metafizikai igényéről is. Éppen ezért meglehetősen nehéz olyasmire vállalkozni, hogy a filozófia, a mai posztmodern filozófia centrális kérdéseit megközelítsük, hiszen ahány filozófus, annyiféleképpen veselkedik neki a különböző szövegeknek, és próbál értelmezni, próbál magyarázatot adni, próbál valami új szemléletmódot adni. De hogy melyek lennének a centrális kérdések... oly mértékig szerteágazó, oly sokféle lett a filozófiai kérdésfeltevés, pontosan azért, mert a filozófiának a tudomány-igénye, a rendszerre való igénye, zártságigénye megszűnt. Nagyon nehéz a filozófia tényleges határait kitapintani. Olyan módon megy át egymásba a filozófia és az irodalom például, ami tulajdonképpen ilyen fokig soha nem volt jelen az európai filozófiai tradícióban. Ezzel nem akarom tagadni, hogy jelen volt. Nevetségesnek érzem a mai katedra-filozófusoknak az averzióját az irodalmiság betörésével szemben, hiszen akkor ők tulajdonképpen egy Platónt, egy Kierkegaard-t, egy Montaigne-t is kitaszítanának az igazi filozófusok köréből. Ennek ellenére ma még inkább ez a helyzet, azaz kettévált a dolog, az egyetemi filozófia nagyon sok helyen egész egyszerűen száraz, unalmas rágcslásává vált a klasszikus szövegeknek, azok értelmezésévé, hatástörténetté – filológiává, magyaráná. A másik oldalon pedig létezik egy filozófiai attitűd, amelyik nagyon sokszor irodalmiba megy át. Nagyon sokszor irodalmárok, írók filozófiai fejtegetésekbe fognak, filozófusok pedig irodalmi jellegű esszéket írnak, úgyhogy a határok nem olyan világosak többé. A politikai teória és filozófia határai sem világosak többé. Nem az jellemzi a filozófiát, hogy a posztmodern korszakban kérdéseit tudjuk reprodukálni – egy látásmód, egy hozzáállásmód, a kérdés attitűdje. Egy másik dolog pedig az, hogy még én is mélyen meg vagyok győződve, hogy ma nem tud mást tenni a filozófus – csak akkor lesz érdekes –, ha tényleg kérdez, anélkül, hogy igénye lenne a végleges válaszok megfogalmazására. Hogy meddig mehetünk el az evidenciáink megkérdőjelezésében, az megint egy másik és nagyon érdekes kérdés. Egy bizonyos pillanatban eljuthatunk olyan messzire, hogy többé már semmi sem áll, ez az *anything goes* álláspontja, amit nem hiszek azonosíthatónak a posztmodern filozófiával. A posztmodern filozófia igenis nagyon vigyáz arra, hogy megőrizzen értékeket. Pontosán ezért kérdez néha, ezzel pedig azt adja az emberek értésére, hogy figyeljeteK ide, ha mindent fölruágtok, mert mindent racionalizálni akartok, akkor nem marad semmi az emberi élet értékeiből.

– *Térségünkben a filozófia, kiváltképpen annak egyik ágazata, a politikai filozófia évtizedekig a pártvezetőség paranoid érdeklődésének körébe tartozott. A rendszerváltás után, a most fellépő úgynevezett haszonelvű demokráciában, milyen esélyei vannak a filozófiának, általában az elméleti alap kutatásnak?*

– Ha úgy fogalmaz, hogy alap kutatás, akkor tulajdonképpen már egy kicsit belement egy utcába, melybe én nem mennék feltétlenül bele. Nem

azt akarom mondani, hogy a filozófia legyen pusztán fecsegés, egyáltalán ne legyen fecsegés. Nem arról van szó, hogy nem kell ismerni a filozófia klasszikus szövegeit, nem arról van szó, hogy nem kell tudni ezeket kontextusba helyezni, de nem merülhet ki ebben a filozófia. Na most, ebben az értelemben, ha egyáltalán arról beszélünk, hogy a politikai filozófiai gondolkodásnak, azaz a politikai evidenciáinkra való rákérdezésnek micsoda esélyei vannak, én azt mondanám, nagyon nagyok. Az egyik oldalon rohan a világ, és próbál valamit összeeskábálni és összetákolni, a másik oldalon nagyon sok a gondolkodó ember. Ha részt is kell hogy vegyen ebben, mert hiszen meg kell élnie, ez nem is baj, hogy részt vesz benne, mert talán ki kell alakítani az új világnak a maga stílusát. Azért ugyanakkor rá is kérdez, esetleg önmagára is, a kérdés tárgya, a kritika tárgya kvázi – ez is egy baj volt a marxizmussal – mindig kívül állt a kritikuson. Én tudom, én itt állok fönt, rátekintek a világra, és tudom, hogy a világ nincs rendben. Soha nem arról volt szó, hogy van *nekünk* egy világunk, amelyik a *miénk*, és valahol abban nem érezzük igazán jól *magunkat*. Mit csinálunk ezzel *együtt* – kérdezzük meg *egymást*. Ez egy egészen más attitűd. De most ez a *kérdezzük meg egymást...*, *nézzünk rá a világra...*, *együtt beszéljük meg a világot...*, ez olyan attitűd, amely létezik ebben a nagy haszonelvű rohanásban is, ahogy kifejezte magát: haszonelvű demokrácia – nagyon jó kifejezés – ebben a világban is létezik szerintem. Ezt mutatja a fiatalok áramlása a filozófia felé. Nem hagyjuk magunkat gondolatlanul tenni. Tehát minél inkább áttör ez a haszonelvűség és a pragmatikus igyekezet, a másik oldalon annál inkább van igény arra, hogy álljunk meg, pillanatokra, ne feltétlenül, csak pillanatokra álljunk meg, nézzünk rá arra, ami folyik, amit cselekszünk, és kérdezzünk rá ennek az értelmére.

– *A jó és a rossz ősidők óta a filozófia alapkérdése. A rosszat egyfajta deviacióként kezeli, de való tapasztalataink nem azt mutatják ki, hogy a jó az, ami devións, ami eltér a racionális, természeti állapottól. Azok a személyek, akik azt állítják, hogy Auschwitzre nincs magyarázat, Kertész Imre szerint, amire tényleg nincs magyarázat, az nem a rossz, hanem ellenkezőleg, a jó. A filozófusok többsége arra a központi kérdésre kereste a választ, hogy „minden ellenkező történelmi tapasztalatok ellenére lehetséges-e megvalósítani a mennyországot. Lehetséges-e az elidegenedés megszüntetése, azaz a megváltás”? Az ön válasza egyértelmű: nem. Földi megváltás nincs. A filozófia minden igyekezete, hogy ennek lehetőségét bizonyítsa, szükségképpen kudarca van ítélve. És ehhez hozzáteszi: „a szekularizált filozófiai megváltási tanok a legsátánibb politikai törekvések eszközévé lehetnek”.*

– Hát igen, a jó és a rossz... mi az, ami tulajdonképpen megmagyarázható. Azt hiszem, hogy a jó éppoly kevésbé, mint a rossz. Hogy mindkét princípium jelen van a világunkban, ezt tudjuk. A kérdés az, hogyan viszonyulunk ehhez? A megváltástanok mindig abból indultak ki, hogy a rossz az valami hiány – nagyon szép könyve van Tengelyi László kollégánknak, *A bűn mint*

sorsesemény, amely éppen azt fejtegeti, hogy azzal a koncepcióval szemben, amely a rosszat hiányként fogja fel, van a másik koncepció, amely hozzátartozónak tekinti a világhoz, a világ sorsa részeként tekinti a rosszat, a bűnt, mert nem lehetne jó sem, ha nem lehetne rossz. Ez a hiány, a rossz mint hiány, a rossz hiányként való értelmezése, szükségképpen ezen hiány betöltésére, kitöltésére, felszámolására igyekszik. Abban a pillanatban, ha tételezi ezt a felszámolhatóságot, akkor önmaga számára tételezi a felszámolás útját is, a hiány megszüntetésének, a hiány kiküszöbölésének az útját is meg kell hogy lássa, meg kell hogy találja. Abban a pillanatban, ha hisz abban, hogy a hiány megszüntetésének ez az egyedüli útja, akkor minden eszközzel igyekezni fog ezt az utat rákényszeríteni az emberiségre. És abban a pillanatban maga visz be egy elemet a világba, amelyik talán a legrosszabb: a kényszer, a meggyőzés, a másikkal való nyugodt, emberi vita és beszélgetés helyett. Azt hiszem, hogy a megváltástanok alapvető baja az, hogy pszeudovallásos, kvázivallásos hittel, a bizonyosság tudatával állnak hozzá a kérdések megválaszolásához. És abban a pillanatban, ha én tudom, hogy így van, akkor jogomban van ezt tüsszel, vassal keresztül is vinni. És ha valamit tüsszel, vassal viszek keresztül, akkor bizony a rosszat, a sátáni törekvéseket viszem keresztül. Nem feltétlenül maga, aki beviszi, a sátáni törekvések személyes képviselője, de nagyon hamar észre fogja venni, hogy tömegesen csatlakoznak hozzá mindazok, akik tényleg valahol a rossz hordozói.

– *Lukács Györgynek mindig voltak iskolái, mindig gyűjtött tanítványokat maga köré. A később budapesti iskolának elnevezett filozófiai műhelyről kérdezném. Hogyan került ön személy szerint a Lukács-tanítványok közé? Választás kérdése volt-e ez, vagy akkoriban minden filozófiai út Lukácshoz vezetett?*

– Ez a kérdés nagyon összetett. Nagyon sok elemére kellene válaszolni. Hogy mindig voltak tanítványai Lukácsnak, ez nem stimmel, hiszen éppen a legjelentősebb filozófiai korszakában, a premarxista korszakában szó sincs arról, hogy lettek volna tanítványai. Nem is lehettek, hiszen olyan vibráló, sokértelmű, sokféle ágazó, sokféle válasszal kísérletező valaki volt, akit majd-hogynem nyugodtan nevezhetnék már posztmodern filozófusnak is. Ezért fordult az érdeklődésem is az utóbbi időben a fiatal Lukács felé, mert úgy éreztem, ott van mit keresni. És az öreg mesteremmel szembeni hálámat talán ott tudom leróni, ha azokkal a kérdésekkel foglalkozom, amelyek fiatalokkorában izgatták, mert melyek idős marxista korában izgatták, engem többé már nem érdekeltek. Miután marxista lett, bár akkor a filozófiát valami pártfeladatként értelmezte, mindenképpen gyűltek köréje a tanítványok. A Lukács-iskola különböző szintjei és csoportjai jöttek létre. 1956 persze radikális változást hozott, de előbb még 1949, amikor őt kiebudalták a pártból, aztán jött 56, amikor helyzete megint radikálisan megváltozott. Végül is az az utolsó Lukács-iskolának nevezett csoport, amely körülötte létezett és élt

egészen haláláig, néhány olyan emberből állt, akik körébe én is tartoztam. Hogy kerültem bele? Valahogy úgy, hogy elkezdtem filozófiát tanulni, és az a dialektikus történelmi materializmus – őszintén szólva – nem nagyon elégitett ki. Amikor először találkoztam Lukács-tanítványokkal, mindenekelőtt Heller Ágnessel meg első férjével, Herman Istvánnal, akkor úgy éreztem, hogy itt valamit tanulhatok, itt történik valami, valami szép és érdekes történik. Az volt a furcsa, hogy akkortájt már kezdett ehhez a körhöz közeledni az a Márkus György is, aki Moszkvában tanult, ott nem ebben az irányban fordult el a dialektikus történelmi materializmustól, hanem pozitivistá, tudományelméleti, tudományanalitikai, analitikus irányban, és Magyarországon ilyesmiket nemigen talált, az egyedüli gondolkodó emberek körét valahol a Lukács körül jelen lévő emberekben látta. Kezdett kikristályosodni egyfajta mag. Így jött létre ez a bizonyos budapesti iskola. Azt hiszem, hosszú időre az utolsó magyar filozófiai iskola, mert az a mély meggyőződése, hogy soha ebben a posztmodern állapotban, amíg ilyen posztmodern állapot tart – én nem jósolok semmit, lehet, hogy holnapután megint mély meggyőződések lesznek, csodálnám, de előfordulhat – abban a pillanatban újra lehetséges egy iskola megalakulása. Egy filozófiai iskola arra épül, hogy körvonalaiiban tudjuk az igazságot. Feladatunk most az, hogy ennek a részleteit is kidolgozzuk. Abban a szent pillanatban, amikor azt mondjuk, hogy az igazság körvonalaiiban sem létezik, csak kérdezzük, attól a pillanattól fogva filozófiai iskola nem lehetséges. A filozófia tökéletesen individualizálódik. Azért nehéz filozófiát tanítani. Nem tudom, hogy később ilyesmire rátérünk-e esetleg, de az az igazság, hogy nagy gond és óriási felelősség, nagyobb mint valaha, erről a pozícióról filozófiát tanítani. Hiszen kérdezni kell, tanítani, és ez számomra a legnehezebb dolog.

– *Egyfajta ambivalenciáról beszélhetünk, amikor Lukács György és a budapesti filozófiai iskola tevékenységéről, az akkori szellemi életre gyakorolt befolyásáról szólunk. Egyrészt disszidenseknek számítottak az akkori pártállami hivatalos ideológiához képest, másrészt azonban egyértelműen marxistának vallották magukat. Mikor ismerte fel, és lényegében miben látta a marxi filozófia antropológiai, etikai, társadalomtudományi és legfőképpen esztétikai fogyatékoságait?*

– Állandóan történeteink vannak, amelyek nem nagy, hanem kis narratívák. Ahogy egyébként nagyon találóan elemezte, tényleg így volt, hogy marxisták voltunk, tehát valamilyen értelemben a rendszerhez tartoztunk. Ugyanakkor azonban kritikailag rákérdeztünk a rendszerre, mindenekelőtt a rendszer saját ideológiájának a megvalósulását kértük számon a rendszeren, amit majd kicsit komikus feladatvállalásnak tekintek, de hát ezzel indultak bizonyos dolgok. Tehát a párt szempontjából mi voltunk a legveszélyesebbek, éppen mert marxisták voltunk, és mert zavartuk a vizeiket. Azok, akik hamar rájöttek arra, hogy nekik ezen a háztájon semmi keresnivalójuk sincs,

elfordultak az egésztől, és egy idő után már az sem volt kötelező, hogy marxista címkét ragasszanak magukra, azok a párt szempontjából közömbösekké váltak, és a magyar párt volt annyira pragmatikus az úgynevezett kádárizmus korszakában, hogy az az idő többé nem érdekelte. Nem marxistának szabad volt lenni, mert a nem marxista nem üti az orrát azokba a kérdésekbe, amelyekről a pártnak kell döntenie. És egyedül a pártnak szabad döntenie. A kritikai marxista kellemetlen figura, mert az arról beszél, amiről ők beszélnek, csak másképpen. Éppen ezért alakult ki egy ilyen ambivalens helyzetünk, mert természetesen nem mindig csak a párt nézett minket rossz szemmel, hanem sokszor olyan értelmiségiek is, akik úgy érezték, ha az ember ebbe a dologba belemegy, akkor mindenképpen ráfázik, mindenképpen részévé lesz annak a rossznak, amit az ő szemükben a szocializmus és annak vezető pártja képvisel. Meg kell mondanom, hogy ebben az álláspontban van némi igazság, olyan ember részéről ma retrospektíve is elfogadom a kritikát, aki valóban intelligensen és határozottan kívül maradt az egészen, aki nemcsak azért lépett ki ezekből a kérdésföltevésekből, hogy ne bántsák őt többé. Szóval furcsa társaság voltunk, minden kétséget kizáróan, de azt hiszem, szellemi fejlődésünk szempontjából – most azt a buta szót fogom itt használni, de valahol mégis plauzibilis – kifizetődött. Hiszen kézlegyintéssel elintézni egy dolgot, ami azért mégiscsak a 20. századot meghatározta nagyon sok tekintetben, azt hiszem, nem igazán intellektuális magatartás. Nekünk végre kellett hajtánunk azt a furcsa feladatot, hogy magunk bontsuk le magunkban a marxizmust, hogy divatos szóval éljek: dekonstruáljuk a marxizmust. És azt hiszem, ha meg kell határoznunk azt a budapesti iskolát, amely Lukács utolsó tanítványi köréből állt, akkor egy mondattal tudom jellemezni: ez az a kör, amelyik azt tekintette feladatának, hogy rekonstruálja a marxizmust, végeredményben azonban dekonstruálta azt. Mikor jelent ez meg? Elejétől fogva jelen voltak, már a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején, az 1970 és 1975 között íródott filozófiai esszéimben, ezek hosszú időre az utolsó filozófiai esszék voltak, azután tíz évet nagyjából megint a politikai elmélet irányába mozdultam – ezek már belső vívódásaimat mutatják. Úgy datálom, hogy a hetvenes évek közepére szüntem meg tulajdonképpen marxista lenni, szüntem meg abban hinni, hogy a filozófia feladata a világmegváltó ideológia előállítására, hogy a világot meg is változtassuk, Feuerbach tizenegyedik tézise értelmében. Furcsa módon azt kell mondanom, hogy én és talán az egész kör, nem azért fordultunk el a marxizmustól, mert nem tetszett nekünk az a rendszer, amely a marxizmusra hivatkozva fölépült. Ezen az alapon el lehetett fordulni már a marxizmustól 1950-ben is, mert nem kellett hozzá nagy ész, hogy észrevegyük, ez a rendszer igazán nem a boldogságot és a megbékélést hozza az emberi létezésbe. Nem, mi annak kapcsán valószínűleg, hogy elégedetlenek voltunk a világgal, elkezdtük a teóriát vizsgálni, ezért voltunk

ilyen furcsa madarak. És a teória képtelenségét láttuk be, azt, hogy a marxizmus nem olyan gondolatrendszer, amely számunkra relevánsan el tudná magyarázni a világot. Ezért váltunk nem marxistává. Megvadult marxista kritikusanak lehet lenni a szocializmusban. Ez az, amit a hatalmon lévők trockizmusnak neveztek. Amikor valaki totálisan kikerült az egészből, de még megszállottabban hirdette az ígét. Mi nem ezen az úton jártunk, hanem az elméletkritikai felbontásának útján.

– *Beszélhetünk-e az utóbbi időben a filozófia egyfajta demokratizálódásáról? Azaz, hogy mind kevesebb mértékben arisztokratikus diszciplína. Most visszatérnék az irodalom és a filozófia összefonódására, ugyanis Kundera szerint a modern kor filozófiája a regényben valósul meg. Az ön szavait idézem: „Egzisztencia-lehetőségeket bont ki, mármint a regény, szemben a filozófiával, amely nehezen tud megszabadulni a merev gondolkodásmodellektől.” Mennyiben függ ez össze azzal a tézissel, hogy az univerzális intellektuelek ideje lejárt? És ennél fogva nem is lehet filozófiát csinálni. Legalábbis nem a szó klasszikus értelmében.*

– Azért nehéz erre a kérdésre válaszolni, mert az egész posztmodern állapot tulajdonképpen lehetetlenné teszi számomra és mindenki számára, aki őszintén gondolja azt a posztmodern beállítódást, hogy általános kijelentést tegyünk arról, „a filozófia ma”. Nem tudom, milyen „a” filozófia „ma”. Hogy demokratizálódik? Igen. Vannak a filozófiában határozottan olyan tendenciák, amelyek demokratizálódnak, valószínű, hogy az, amelyik elmegy irodalmias irányba, de hát ez sem egészen biztos, hiszen a mai irodalom nem egyértelműen képvisel valamit, ami populáris. Ha Kundera regényei meglehetősen populáris regények is, ugyanakkor éppen ezért a magas értelmiség néha mint egy magas lóról, úgy tekint le rájuk, mint valamilyen giccses tézisregényekre. Szóval, elég nehéz megtalálni azt, hol vannak demokratizálódási pontok a filozófiában, és hol vannak olyan pontok, amelyekről mindent lehet mondani, csak éppen azt nem, hogy demokratizálódik. Nézzünk két olyan francia figurát a mai filozófiában, akik mindenképpen egyértelműen a posztmodernt képviselik, Lyotard-t és Derridát. Egyikről sem mondanám tulajdonképpen, hogy populáris szöveget állítanának elő. Ha megnézzük azt a művét Lyotardnak, amely éppen a szót bevitte a köztudatba, amelyik a tudományról szól a posztmodern korszakban, akkor azt kell mondanom, hogy meglehetősen elvont fejtegetésekkel találkozunk benne, és egészen komoly intellektuális erőfeszítésre van szükség ahhoz, hogy követni tudjuk a gondolatmenetét. Nem is beszélve Derrida műveiről, amelyek igen-igen nehezek, nehezebbek, mint mondjuk a 19. század filozófusainak a művei. Ebben az értelemben a filozófia demokratizálódásáról beszélni talán korai lenne, elhamarkodott lenne, másrésztől mégis azt hiszem, ez egy furcsa dolog, hogy azok a filozófiák és azok a szövegek is, amelyek ilyen nehezen olvashatóak, végül is hamisítás nélkül lefordíthatóak, olyan textusokban, amelyek sokkal szélesebb olvasóközönségre

és érdeklődő publikumra számíthatnak. Miért mondom ezt most? A lényeges itt az, hogy hamisítás nélkül. Ha Kantot leegyszerűsíttem odáig, hogy mindenki megérti, akkor már nem Kantot mondom. Derrida vagy Lyotard most csak kiemelt szimbólumai a dolognak. Szövegeik olyanok, hogy mire megértettem őket, addigra el tudom úgy mondani, hogy más is megértse. De miért van akkor erre szükség? Miért kell olyan bonyolultan írni? Azért, mert az írás folyamatában születik a gondolat. Nem arról van szó, Derrida már tudja, hogy hogyan látja a világot, és akkor ezt bonyolultan megfogalmazza, hanem ilyen bonyolultan törnek elő belőle a gondolatok, amelyek még az első pillanatban nem kristályosodnak ki pontosan, hiszen alapjában véve ezek a gondolatok kérdések. De olyan kérdések, amelyek áttörnek az evidenciát. Az evidencia áttörésének tulajdonképpen egy másik nyelven kell történnie. Azt hiszem, legelsőnek talán Heidegger értette meg ezt a 20. században, a *Sein und Zeit*ben, hogy kénytelen lenne olyan nyelven beszélni, amelyet senki sem ért meg, ő maga sem. De olyan nyelven beszélni, amelyet nem értünk meg, nem érdemes. Privát nyelv nincs. Akkor mit csinálunk? Akkor elkezdünk birkózni a nyelvvel. Ennek az óriási birkózásnak az első lépéseiben olyan átmeneti nyelv születik, amely még nem közelíthető meg mindenki számára, néha a szerzője számára sem száz százalékig. Aztán ez szépen kristályosodik, tisztul, átadja magát valamiféle gondolatnak. Fönnáll-e a veszélye ilyenkor, hogy értékét veszti pont azért, hogy már letisztultan leegyszerűsíthető? Igen, fönnáll a veszélye annak, valami popularizálva üressé válik, kérdésből válasszá lesz. Érdekes módon ezt érzem üresnek, holott azt lehetne gondolni, hogy amíg kérdez valaki, addig nincs semmi szubsztanciája a dolognak. Nem, azt hiszem, addig van igazán szubsztanciája, amíg kérdez. Amikor már elmagyarázható válasszá válik a dolog, akkor szűnik meg viaskodni a világgal, és azt hiszem, hogy a filozófiának ez a viaskodás egy alapvető... feladata?... nagyon idézőjelbe teszem a feladatot, a feladat az, amit valakitől kapunk. De persze magunknak is kitűzhetünk feladatokat. De aki ezt csinálja, az sohasem tűzött ki magának semmiféle feladatot. Isten úgy adta neki, hogy nem tud mást csinálni, csak ezzel birkózik.

– *Az utóbbi időben elszaporodtak azok az elméletek, amelyek nemcsak az ilyen vagy olyan ideológia, vagy olyan művészeti irányzat végét, hanem magának a művészetnek, a történelemnek a végét jelentik be. Önt azonban sokkal inkább maga a történelem, pontosabban a történelem végének a kezdete érdekli. A vég kezdetét érdekes módon is szokatlan precizitással, 1981. december 13-ára datálja...*

– Kissé általánosítva lesz itt egy állításom, hiszem én nem a történelem végének a kezdetéről beszélek ott, hanem a szovjet rendszer végének, a szovjet típusú socialista rendszer végének a kezdetéről. Azt mondanám el, miért beszélek arról, miért volt 1981. december 13-a a vég kezdete. Ez akkor érthető csak, ha valamiféleképpen konfrontálódunk azzal az állítással, amelyet

én mindenféleképpen plauzabilisnek hiszek, azzal az állítással ugyanis, hogy addig, amíg a szovjet rendszer erős volt, ereje abban rejlett, hogy megkérdőjelezhetetlennek, megdönthetetlennek tűnt. Fölnőttünk itt, Közép- meg Kelet-Európában, egyre kevesebben szerettük a rendszert, de nem voltunk egyre többen és többen, akik biztosak voltunk benne, hogy a mi életünkben ez össze fog omlani. Épp az ellenkezőjét állítanám: szinte az utolsó pillanatig úgy éltünk ebben a szocialista világban, hogy azt éreztük, ez a mi sorsunk, ez méretett ki ránk, ezzel kell birkóznunk, de soha nem fogunk kilátni ebből az alagútból, nem látjuk meg a világgosságot a másik végén. De magunk voltunk a legjobban meglepve, amikor egyszer csak az egész kártyavárként összeomlott. Ezért is merem mondani, pontosan nem igaz az, hogy a gazdasági nehézségek egyik napról a másikra jöttek létre. Nem igaz az, hogy a Szovjetunió lemaradása a fegyverkezési versenyben egyik napról a másikra jött létre. Nem igaz az, hogy a rendszer embertelenségét az emberek egyik napról a másikra látták be. Mindez nagyon régen ott volt, és nagyon régen belátható volt, és az igazi krónikásai ennek a történetnek igencsak régen látják mindazokat a bajokat, amelyeknek az eredményeképpen hirtelen a dolog megszűnt létezni. Mi szűnt meg? Az evidenciája szűnt meg. Egyik napról a másikra megszűnt az az érzés, hogy ez nem szüntethető meg. És abban a pillanatban, hogy az érzés megszűnt, a dolog már meg is szűnt. Ez kötődik 1981. december 13-ához. Mindannyian azt gondoltuk, hogy azt a másfél évet sem tűrheti el a rendszer, amelyet eltűrt, másfél évet, kettős hatalmat, ahol elvben még a kommunista rendszer a maga intézményrendszereiben intaktan jelen volt Lengyelországban, a másik oldalon azonban hatalmat gyakorolt a Szolidaritás mozgalma is. Egyáltalán ez a másfél év már önmagában furcsa volt, hiszen a magyar forradalmat tíz nap után fojtották el, a prágai tavaszt, amelyik igazán nem volt radikális, egy fél év múltán fojtották el, itt másfél évet is megengedtek. De aztán az elfojtás sem úgy történt, ahogy a forgatókönyv előírja. Nem jelentek meg a burzsoá ellenforradalmat letipró győzedelmes szovjet csapatok, hanem a lengyel nemzeti hadsereg csinált egy puccsot, talán álpuccsot, Jaruzelski igen kétértelmű figura volt, mert az oroszok felé eljátszotta azt, hogy én majd elintézem nektek, ti csak ne idegeskedjete, nem muszáj nektek beavatkozni, befelé meg azért, mert csak egy fél kacsintással, ha mi csináljuk, akkor ebből nem is lesz olyan nagy baj, és legyünk őszinték, nem is lett olyan nagy baj. Nem tartom mellékesnek azt sem, hogy valamilyen összeütközés kapcsán hét bányász meghalt Lengyelországban, azt hiszem, hét áldozata volt ennek az egész puccsnak, és ebben az értelemben tényleg már csak operettje volt a megelőző élnyomásoknak, és meg kell mondanom, abban a pillanatban a beavatkozás, az elemi mást akarás leverése ilyen operetté vált, akkor megmutatkozott, hogy a rendszer nincs. Nincs ereje többé. És ez a „nincs”, ez a „nincs ereje többé”, ez tette, ez szüntette meg, ez hozta a vég kezdetét. Hozzá kell

tenni ehhez természetesen, hogy mindez a Szovjetunió keresztül közvetítődik, hiszen hiába szűnik meg a rendszer evidenciája, Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában és így tovább, ha Oroszországban fennmarad. De Oroszországban sem maradt fenn a legszűkebb mértékben sem. Gorbacsov mint jelenség mutatta ezt. Gorbacsov, aki tulajdonképpen meg akarta menteni a szocializmust is, meg a szocialista világrendszert is, de úgy érezte, gondolta, hogy ez a fajta működés nem alkalmas a dologra, modernizálni kell, tulajdonképpen belevitte az egész dolgot egy olyan ellentmondásba, amelyből több kijönni már nem tudott. Az ellentmondás – egyrészt – abban állt, elég okos volt ahhoz, hogy belássa, a modernizáció nem pusztán technikai kérdés, hanem szükség van arra, hogy az embereket felszabadítsák, hogy az emberekben a kezdeményezőkézséget kialakítsák. De a kezdeményezőkézség megszüntetése volt a rendszer lényege. Tehát úgy akarta megmenteni a rendszert, hogy megszünteti a lényegét. Másrészt: a rendszerhez abszolút módon hozzátartozott az ellenségkép, de ő tudta, hogy a Nyugattal való ellenségeskedés légkörében egy technikai modernizáció nem valósítható meg. A Nyugat segítségére van szükség a technikai modernizációban. Abban a pillanatban, amikor kimondatott, hogy nincs többé ellenség, akkor az oroszok ránéztek, és azt mondták, igen, de akkor minek szenvedünk? Mert az állandó ellenségképre épült nemcsak a szovjet kommunista Oroszország, hanem Rettegett Iván óta Oroszország egész története. Centralizált erős hatalom, amely elnyomja az individuális kezdeményezéseket, hogy az egész erős legyen. És ezt az individuum is elfogadja, mert olyan mértékig szenved a külföldi beavatkozásoktól. Arra kell gondolni, hogy a második világháború tulajdonképpen azáltal jött jól Sztálinnak, hogy olyan nehéz volt megnyerni. Ha a háborút könnyű lett volna megnyerni, akkor azt mondták volna, jó, hát mit kell akkora erőfeszítéseket tenni. Ha a háborút elvesztették volna, akkor nincs rendszer. Azáltal, hogy ilyen rettenetes véráldozatokkal járt, hogy tényleg az orosz nép észveszejtő, mit szenvedett ebben a háborúban, ezáltal egy ilyen „soha többé ilyen háborút” érzés jött létre, inkább elszenvadjuk ennek az erős hatalomnak a jelenlétét. Abban a pillanatban, mikor rájött az orosz nép, hogy nincs erős hatalom, nincs ellenség, nem kell erős hatalom, széthullott az egész apró darabjaira, nem igaz, hogy a technikai apparátus, az elnyomó apparátus tartotta össze. Nem, hanem pontosan ez az evidencia. Ez az evidencia szűnt meg 1981. december 13-án. Igaz-e, hogy ezzel egyben a történelem vége is bizonyos értelemben bekövetkezett? Azt hiszem, igaz. Miért lehet így látni? Azért lehet így látni, mert a szovjet rendszer volt az utolsó, amely úgy tekintette magát, hogy legalábbis az európai történelem teloszáta – de az egyben számára, mint minden európai történelem, filozófia számára, a világtörténelem telosza is – ő teljesíti be. Abban a pillanatban, amikor eltűnt a porondról az a rendszer, amely egy történelmi telosz betel-

jesítését vállalta kvázi magára, attól a pillanattól eltűnt az a meggyőződés is, hogy egyáltalán létezik az emberiség számára ilyen történelmi telosz, ezzel egy időben pedig az a meggyőződés is, hogy van egy olyan egységes emberiség, amelynek lehet bármiféle közös telosza és így tovább. Megszűnt az a tudat, hogy az emberi történelem egy mozgás a kezdőponttól a végpont felé. És én ezt érzem a történelem végének. Nem hiszem, hogy ebben a pillanatban a történelem véget érne, hogy ezentúl nem történne semmi radikálisan új.

– *Az értelmiség szerepvállalásáról kérdezném. Megfigyelhettük azt, hogy a posztkommunista osztály érdekes sajátossága, hogy különös súllyal vállalnak szerepet benne a humán értelmiségiek. Ön nem nézi túl nagy szimpátiával az értelmiségnek a politikai életben való közvetlen részvételét. Véleménye szerint gondolkodásformákat nem jó keverni. A filozófus, az író, a történész többnyire rossz politikusnak bizonyul. Ellenben a kelet-európai rendszerváltást, amelyről a kommunizmus bukásával együtt ön mint csodáról beszélt, éppen ezek az értelmiségiek segítették elő. Kis János például a magyarországi rendszerváltás kulcsfigurája volt.*

– Nos hát, itt összetett a dolog. Egyrészt, ha mondtam is ilyet valaha, akkor biztos kicsit elnagyolt volt a dolog, ha az értelmiség politikai szerepvállalása problematikus. Mert hiszen világos, hogy a politikus is egyfajta értelmiségi. A másik dolog az, hogy semmiképpen sem nézem rossz szemmel, amennyiben olyan értelmiségiek a politika kulcsfigurái, akiknek gyakorlati érzékük van. Mindenekelőtt jogászok, de technikai emberek, netán ha értenek a dologhoz, közgazdászok és így tovább. A harmadik dolog, amit mondanom kell, hogy nekem akkor sincs semmi bajom, ha a történész, a filozófus, a szociológus vagy más egyéb bölcsészfigura megy el politikusnak, csak akkor lássa be azt, hogy azzal a választásával, hogy ő politikus lett, megszűnt a szakmáját gyakorolni. Hogy nem lehet egyszerre világtörténelemben és konkrét helyi napi gondokhoz kapcsolódó evidenciákban gondolkodni. Ez nagyon keveseknek sikerül. Rendkívüli képességekre van szüksége ahhoz, hogy valaki egyszerre rendelkezék egy történelmi vízióval – nagy kérdés, hogy ilyennel kell-e rendelkezni, de mindegy – a másik oldalon pedig képes legyen kompromisszumos alapon napi kérdéseket megoldani. A legalapvetőbb különbség a politikus értelmiségi és a humán értelmiségi között az, hogy a humán értelmiségi mindig az asztalra csap, és azt mondja: márpedig én nem kötök kompromisszumot. Neki igaza is van. A gondolkodásban ne is kössön kompromisszumot. Én nagyon posztmodern beállítottságú vagyok, de mégis azt mondom, hogy amit gondolok, azt gondolom, és nem vagyok hajlandó senkinek a kedvéért, a másik szép szeméért, vagy azért, hogy béke legyen, a gondolataimból bármit is visszavenni. Nem állítom azt, hogy a másik gondolatai, amelyekkel konfrontálódok, azok hamis gondolatok, mert akkor az örök, és az általam felfedezett örök igazság álláspontjára helyezkednék. Azt mondom, én így gondolom, de ezen nem tudok változtatni. A másik

pedig azt mondja, hogy ő másképp gondolja, és azon nem tud változtatni. Itt a konfrontáció helyes, és ne is kössünk kompromisszumot, hanem próbáljuk végigharcolni ezt a harcot. Politikában ilyesmi nem lehetséges. A demokratikus politika azon alapszik, hogy én így gondolom, ezt kell tenni, ő úgy gondolja, azt kell tenni, hát próbáljunk találni egy középutat a kettő között. Mert ha mind a ketten makacsul ragaszkodunk a magunk álláspontjához, akkor tönkretesszük az országot, és nem jön ki az egészből semmi. Tehát míg a politikus értelmiségi egyik alapvető – ha tetszik pszichés – tulajdonsága kell hogy legyen a kompromisszumkészség, addig a teoretikus értelmiségi, humán értelmiségi alapvető sajátossága – és ez nem baj – a kompromisszumok elutasítása. Kétségtelen tény, hogy lehet váltani. Kétségtelen tény, hogy két lélek lakozhatik egy emberben. Csak ezt neki tudnia kell, és politikusként nem akarhat humán értelmiségi lenni. Azt hiszem, hogy az első kormányzatunknak, az Antall-félének, Magyarországon pont az volt a legnagyobb baja, hogy egy vízióval rendelkező ember – tegyük is félre, hogy ez a vízió milyen alapokon nyugodott – de egy víziókkal rendelkező ember irányította a dolgokat, aki az esetlegességeket végtelenül, egy ilyen magas lóról megvetette, holott a politikusnak nem lehet az esetlegességeket megvetnie.

– *És még egyfajta hivatástudattal is rendelkezik...*

– A hivatástudat az más, hivatástudattal kell a politikusnak rendelkeznie. Elhivatottsággal nem szabad neki rendelkeznie, hogy ő lesz az, aki kivezeti. Ne vezessen ki senki sehonnan semmit. Legyen ő az, aki megoldja a problémákat. Kivezetni a népet a sivatagból, a Kánaánból, az egy másik feladat, mint megoldani napi gondokat. Talán nagyon szimbolikus, hogy Mózes nem látta meg Kánaán földjét. Mert ő kivezető volt, de amit aztán ott csinálni kellett, kicsinyes politika volt – idézőjelben mondva természetesen – azt ő már nem végezhetette el, ahhoz mások kellettek. Pontosan ez nem történt itt meg, és meg kell mondanom, Kis János nevét említette, Kis János egy idő után belátta, hogy ő is kivezető volt, és nem gyakorlati napi politikus, és visszavonult a politikából a filozófiába.

– *Egy tanulmányában kifejti véleményét, hogy csak egyetlen világháború volt. Mert az első és a második között eltelt húsz esztendő tétlen fegyverszünetnek, és nem békének kellene tekinteni. A jugoszláv polgárháború kitörése után itt is elhangzottak olyan vélemények, hogy ez is csak a második világháború folytatása. Azaz, hogy 45-ben rosszul gombolták be a kabátot, és az mindenkinek kényelmetlen volt. Újra kellett gombolni. Félő, hogy a most készülő béke sem oldja fel a legfőbb ellentmondásokat, csak a szőnyeg alá söpri őket, és előbb-utóbb kiújulnak a konfliktusok. Milyen elvek alapján, milyen eszközökkel lehetne, egyáltalán lát-e ön ilyen irányelveket, békecsináló technikákat, amelyek kiküszöbölhetik, vagy talán csökkenthetik ezeket a feszültségeket?*

– Nyugodtan tekinthetjük úgy, hogy a mai Balkán-háború az az első világháború, de akár a század eleji Balkán-háborúk folytatása. Hiszen itt nem

tisztázódott a helyzet azóta, hogy a törökök elhagyták a Balkánt. Nem vált egyértelművé, milyen nemzetek léteznek a Balkánon, melyik terület tartozik öhozzájuk, melyik az az etnikai csoport, amely állammal rendelkezik, melyik az, amelyik valamelyik másik államban kisebbséget képez, ezek a kérdések a törökök kiűzése óta nem tisztázódtak egyértelműen a Balkánon. Amit komplikál még az is valószínűleg, hogy ezek eléggé egymáshoz közelálló etnikai csoportok, talán azért is akkora nagy a lángja a dolognak, mert hát az elhatárolódást is meg kell a harcokban valósítani. Amikor két egymással radikálisan idegen etnikum áll egymással szemközt, akkor világos, hogyan határolódnak el. Itt talán még az elhatárolódást is ki kell harcolni. Kell, miért kell? Miért nem lehet egy multinacionális jugoszláv állam? Azért, mert valahogy nem sikerült. Miért nem sikerült? Ez a történész feladata, vagy a politikai elemző feladata elmondani, hogy hol voltak a hibák. De hát ez most már egy olyan kérdés, amely úgysem segít a jelenlegi állapotokon, valahol nem sikerült, minden valószínűség szerint már az első világháború után létrehozott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság sem volt az a képződmény, amelynek igazából létre kellett volna jönnie. Az ideológiai hangadók elvei érvényesültek, és nem a gyakorlati problémák oldódtak meg. A második világháború után megint létrehoztak egy állítólag egységes Jugoszláviát, mindez valahol nem látszott sikerülni. Tehát végig kell a harcot harcolni. A baj az, hogy a harcot lehet békés eszközökkel is végigharcolni, lehet fegyverrel, és az ellenfél megkínzásával is, és sajnos, ez az utóbbi következett be. Minden valószínűség szerint azért, mert a békecsinálás technikái teljesen abszurdak és megoldatlanok. Miért? Most itt Bibó Istvánra hivatkoznék, egy késői művére, ami szellemiségében igazán nincs olyan messze, ha tetszik, akár a 43-as nagy írásától, amelyet sohasem publikált, és amelyikben tulajdonképpen még a háború alatt, Európa történetének a leglényegesebb kulcsmozzanatait próbálta végiggondolni. Ez a késői mű, amire gondolok, ennek bonyolult címe van, most nem tudom pontosan fölidézni, de mindenesetre gyakorlatilag az ENSZ-ről szól, tehát a modern világnak az intézményrendszereiről, és ezeknek a tulajdonképpeni csődjéről, arról, hogy miért nem képes az ENSZ soha semmiféle reális döntést hozni, és azt a világban realizálni. És legyünk őszinték, az ENSZ ekkora nagy feladatot, mint beleavatkozni egy jugoszláviai polgárháborúba vagy háborúba, vagy hogy nevezzem, még soha nem vállalt magára, de nem állítanám, hogy itt is a feladata magaslatán állt. Hol a probléma? Ezek a nemzetközi szervezetek nem képesek az elveiket instrumentalizálni. Gyönyörű elveket mondanak ki, de nem veszik észre, hogy gyönyörű elveik ellentmondanak egymásnak. Nem az a baj, szabad ellentmondó elveket meghirdetni, de tudni kell, hogy ellentmondanak egymásnak, és nem gondolják végig, hogy miféle eszközökkel és módzatokkal lehet egy konkrét szituációban az ellentmondó elveket mégiscsak összecsiszolni és egyeztetni,

mert a megoldási technikákat egyáltalán nem is tekintik feladatul, azt, hogy az ilyen technikákat kidolgozzák. Két alapvető elvről van szó. Az egyik a status quo elve, amelyről – legyünk őszinték – nem szabad lemondani. Hiszen nem lehet olyan világban élni, ahol mindennap eszébe juthat bárkinek, hogy most már ebből elég, most már állítsuk az egészet a feje tetejére, most ne így, hanem pontosan az ellenkezőjéppen. Természetesen a világ mozog, alakul, a dolgok nem mindig maradhatnak ugyanolyanok, de hát az, hogy öt percig sem maradjanak ugyanolyanok, ez lehetetlenség. Ha egyszer létrehoztunk egy status quót, akkor bizonyos értelemben ehhez a status quóhoz ragaszkodni kell. Az emberek békére, megbízható életfeltételekre vágnak, szeretnék tudni, hogy holnap is értelme van annak, amit ma csinálnak. Ehhez viszont a status quo fenn kell hogy maradjon. A másik elv: az önrendelkezés elve. Ez a kettő ellentmond egymásnak. Hiszen ha eszébe jut Kissármás vagy Nagysármás falunak, hogy kiválik, és köztársaságot alakít, akkor az önrendelkezés elve értelmében az ő szíve joga, de ez egy kicsit fölborítja a status quót, ha minden falunak eszébe jutna, hogy önálló ország vagy önálló állam legyen. Ennélfogva a kettő egyeztetése, ez az egyik probléma, a másik, hogy kinek az önrendelkezéséről van szó. A nemzetek önrendelkezéséről elsősorban – ez jó, csak az a kérdés, hol vannak a nemzetnek a határai. Ott, ahol mi megadjuk az önrendelkezést, azt mondjuk, hogy ez nem egy nemzet, hogy ez egy etnikai csoport, vagy nem tudom micsoda. Azzal kezdődött ez az egész, hogy először mindenki azt mondta, hogy a status quo Jugoszlávia. Aztán jöttek a szlovének, ennek nyomán a horvátok, kijelentették, hogy nuku status quo, mi független országot akarunk. Akkor jöttek a kelet-szlavóniai és a krajainai szerbek. Akkor az önrendelkezés ránk is vonatkozik, mi nem akarunk Horvátországhoz tartozni. Itt viszont megállt a nemzetközösség, és azt mondta, ezt már nem. Miért nem? Nem tudjuk, miért nem. Mert ez már annyira fölborítaná a status quót. Na de nem lehet beavatkozni a folyamatokba, ha ennyire nem tisztázzuk a fejünkben, hogy mégis miről van szó, és mit akarunk. Előbb azt kellett volna tisztázni, hogy tulajdonképpen mit is akarnak a horvátok, meg mit is akarnak a szerbek, meg mi az, ami ebből akceptálható, mert nem feltétlenül jelenti más nemzetek tökéletes ellehetetlenülését. Mert csak az nem akceptálható, ami azt jelenti. Mindez nem történt meg. Ez jelen pillanatban – sajnos én pesszimista vagyok – én úgy érzem, hogy csak a jelen pillanatban éppen Boszniában csomósodik össze. Másutt is összecsomósodhat, csak most azt elfelejtettük, míg a boszniai kérdés így vagy úgy meg nem oldódik, vagy nem oldódik meg, mert ott van Kosovo, Macedónia, minden ott van. Azért Boszniában, mert ott tulajdonképpen az is fölvetődik, hogy minek ez a Bosznia, kik azok a bosnyákok? Ugyan mohamedánok, de nem tudjuk, hogy szerbek vagy horvátok, nincs is nevük. Bosnyák tulajdonképpen nincs, mindig azt mondják, hogy muzulmánok. Mi az, hogy muzulmánok?

Hát azok, akik ugyanúgy beszélnek, mint a többiek, de nem keresztények. Hát azok lennének a bosnyákok. Na jó, de most akkor azoknak hol van a külön államuk? De meg lehetne csinálni, pláne, hogy most azt mondják, hogy ők a horvátokkal együtt vannak. Jó, akkor kettéválasztjuk, népességcsere lehet, jobb, mint népesség-kiirtás. Itt is Bibóra hivatkoznék. Végző esetben a népesség-, a lakosságcsere a megoldás. Egy-két ilyen enklávét ki kell telepíteni, nem elűzni őket, hanem szépen becsomagolni a motyójukat, hitelt adni nekik, hogy ott építsenek föl egy házat, ezt a házat megvenni az államnak, oda beköltöztetni az odavalósiakat, szóval békésen megoldani a dolgot. Persze, az elűzés olcsóbb valahogy. Ez kétségtelen tény, hogy cinikus legyek. Szóval ketté lehetne választani, de mit csináljunk Szarajevóval? Ne legyen se Berlin, se Jeruzsálem. Ne válasszunk szét egy várost. Most itt tartunk.

– A félelem és a demokratikus lelkület közötti összefüggésről a már említett Bibó István is írt. Milyen nemű, milyen fajta szorongásokat észlel a filozófus napjaink bonyolult társadalmi közegében, egy hirtelen demokratikussá váló világban. Konrád György szerint a félelem egyfajta tudomány, naprakészen kell tudni a félelem helyénvaló mértékét.

– Ez egy nagyon jó gondolat: a félelem helyénvaló mértékét... Nem félni nem lehet ott, ahol van mitől félni. A félelem igazgat, „a fortélyos félelem igazgat”, József Attila sora is eszébe jut az embernek. A félelem jogos, rossz csak akkor, ha indokolatlan, vagy akár indokolt félelmek meghatározzák a tartásomat, és a félelmen kívül nincs más meghatározója. Bizony nagyon sok mindentől félnék az emberek ebben az új világban, legfőképpen valamitől, amiért, legalábbis mi értelmiségiek, hadakoztunk. A vállalkozás szabadsága, a kezdeményezés szabadsága, amit nagyon sokszor leegyszerűsítünk arra, hogy piaci magatartást tanúsítunk a gazdaságban. De nem erről van szó, nekünk érdekes módon nem az volt a bajunk, hogy nem lehet könyvkiadót gründolni, bár ez is bajunk volt, ha a többség nem is akart feltétlenül könyvkiadót, de valaki csináljon már egy könyvkiadót, ahol értelmes könyveket adnak ki. Azt akartuk, hogy egyáltalában kezdeményezni lehessen, ez a döntő, hogy ne a fölülről jövő parancsokat kelljen végrehajtani. No de egy olyan világ, ahol kezdeményezni lehet, egy olyan világ, ahol ezzel a kezdeményezéssel rizikót kell vállalni, mert nincs olyan kezdeményezés, amelyben ne rejlene benne az óriási rizikó. Ha én parancsot hajtok végre, akkor nekem személyesen nagyon csekély a rizikóm. Ha végrehajtottam, megdicsérnek, ha nem hajtottam végre, akkor megbüntetnek: hogy aztán a parancs helyes volt-e vagy helytelen, gondolkodjék a parancs kiadója. Tudjuk, hogy milyen szörnyűségeket szül ez a magatartás, de ezt a magatartást tanulta meg, sajátította el Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa népessége, alapjában véve ez ellen küzdöttünk, szerettünk volna egy világot, amelyben kezdeményezni lehet. Meg is lett ez a világ. De ez egy félelmetes világ. Főleg azok számára, akik az

előzőbe születtek bele, és az előzőnek a szabályait tanulták meg. Állandóan fölfelé néznek, és azt találgatják, hogy most mit várnak el tőlük. Semmit. És akkor mi lesz? Hát éhen halsz, ha nem csinálsz valamit, de ez a te dolgod. Mi nem mondjuk meg, hogy mit csinálj. Na hát, ettől fél a többség. Ezt a félelmet, sajnos, megfelelő csatornába tereli, tehát a sikeresek megvetése, utálat az, amibe ez most kanalizálódik. Ez nagyon furcsa jelenség, hogy így mondjam. Én se szeretem ezeket az újjgazdagokat, hadd mondjam ki becsületesen és őszintén, kulturálatlan bunkók, akik a maguk gazdagságával képtelenek normálisan élni. Semmi bajom sincs a gazdag emberrel, ha az kultúrátlan tud élni a maga gazdagságával. Azonban jól tudjuk, hogy el kellett telni egy időnek Nyugaton is, amíg a rablólovagokból finom úriemberek lettek. Rossz rájuk nézni, nem vitatom, nagyon rossz rájuk nézni, nagyon kellemetlen, ahogy hivalkodnak a gazdagságukkal, és ugyanakkor nagyon kevésbé biztos, hogy azt ésszerűen használják fel önmaguk és mások javára, inkább csak hivalkodnak vele. De a kezdeményezés szabadságától való félelmünket nem szabad ebbe a csatornába levezetni, hogy tessék, ez jön ki a dologból, a másik oldalon meg elszegényednek az emberek. Ha levonjuk három-öt év alatt azt a következtetést, hogy a szabad kezdeményezés társadalma, a szabad individuum társadalma ilyen szörnyű következményekhez vezet, ha engedünk annak a kísértésnek, hogy ötévi kísérletezés után mégis a szocialista kritikának adjunk igazat, akkor nagyon nagy baj lesz ebből, akkor tényleg a félelmeink irányítanak, és nem az a józan belátás, hogy kérem szépen, az új világot megtanulni nem mindenkinek sikerül.

– *Elhangzott már, hogy az elíteltkultúra tulajdonképpen a férfikultúra története. Kertész Imre szavaival: „a rémuralom minden esetben férfuralmat jelentett”. Konrád György pedig arról ír, hogy „a női stratégiából ered a legtöbb jó”. Polcz Alaine szerint pedig „a világ azon múlik, milyenek az asszonyok”. A női és a férfi princípiumának viszonyáról kérdezném.*

– Az a helyzet, hogy abban a pillanatban, amikor ezt a dolgot kiélezzük, akkor kezdek egy kicsit viszolyogni is tőle, mert hát az igaz, hogy az eddigi kultúra férfikultúra volt, de ezt csak akkor mondjuk ilyen pejoratív hangsúllyal, amikor csak a negatívumait látjuk. Voltak az eddigi kultúráknak gyönyörű teljesítményei is, az is a férfikultúra teljesítménye volt. Szívem legmélyéről kívánom azt, hogy legyen olyan világ, amelyben férfi és női princípiumok egyaránt érvényesülnek, de hadd ne mondjam el a közhelyeket, és mindenki képzelje el azt, amit akar a férfi és a női princípium helyébe, de egy biztos – hogy ez alkatánál fogva van-e így, vagy a történelem hozta így, ekörül most nem akarok állást foglalni, nincs is sok értelme, mindkettő mellett lehet érveket felhozni – a férfi kifelé irányított, a női pedig befelé, a bensőségességet a nő teremti meg. Olyan világban élünk, amelyekben a nők a női princípiumot többé nem képviselik. Azt hiszem, ez a legnagyobb baja

a világnak. Én másképp fogalmaznék, mint sokan: eddig mindig férfi világ volt, és ez a világ durva és célratoró, erőszakos volt. Lehetséges. De a nők ott voltak abban a világban, és egy sajátosan női feladatot töltöttek be. Ezzel szemben nem engedtetett meg nekik, hogy a világban is megjelenjenek. Nagyon is fontosnak tartom, hogy megtörtént ez a nagy váltás, hogy a nőknek megengedtetett, hogy megjelenjenek a világban, igaz, kisebb számban jelennek meg még mindig, mint a férfiak, igaz, hogy vannak nők, akik ezt még mindig férfi-manipulációnak, elnyomásnak tartják, hogy a minisztertanácsban annyi férfi ül és oly kevés nő – én ezt másképp látom. Hiszen abban a pillanatban, amikor egy nő jelentkezik, és azt mondja, hogy én tudós vagy politikus akarok lenni, akkor segítik, férfiak segítik, mert frusztráltak, ők is azt érzik, hogy valahol rossz szerepet játszanak. De nem jönnek a nők. Miért nem jönnek? Mert utálják ezt az egészet. És ebben nekik van igazuk. Nem szeretnék férfiszerepeket betölteni. De nem biztos, hogy itt férfiszerepről van szó, hanem az eddigi világ hatalomra állított szerepeiről. A keleti világok másképpen élnek. De itt az európai férfi szerepéről van szó, annyira még nem tudott átalakulni ez a kultúra – nem is alakult át egyáltalán – hogy ez a szerepmegosztás mássá alakuljon, viszont beengedte a nőket a férfiszerepekbe. És szeretné belekényszeríteni a férfiakat a női szerepbe. A férfiak megtéblábolnak, nem megy nekik, a nőknek jobban megy a férfiszerep, de akkor elvesztik a női princípiumaikat, és néhol rosszabbakká válnak, mint a férfiak. Mit kezdhetünk mindezzel? Nézzük csak meg, hogy is van ez? Hogy lehetne elérni azt, hogy megengedjem a nőknek egyrészt azt is, hogy a kultúra teremtésében, a politikai tér megteremtésében, a gazdaság irányításában, és így tovább, ugyanazt a szerepet betölthessék, amit a férfiak, minél többen, minél hatékonyabban, más részről pedig, hogy mégis bevigyék a világba azt, amit a 19. században valószínűleg bevittek, a melegséget, a személyre-állítottságot, az individuum érzéki különbözőségének az észrevételét és ilyesmit. Megye-e a kettő együtt, nem tudom, fogalmam sincs. Itt az a furcsa, hogy az egyik oldalon nagyon lelkesen támogatom, ha a nők – hogy úgy mondjam – teljesítményre törekszenek, illetve, a teljesítményre törekvésnek egy bizonyos fajtáját a férfiaknál is valahol egy ilyen nagy averzióval nézem, amikor maga a teljesítmény jelenik meg fontosként. Hanna Arendt politikai elképzeléseiben – csapongok most, de nehéz a kérdés – állapítja meg, hogy a politika szenvedélye tulajdonképpen egyfajta exhibicionizmus – kiválni, megmutatni magamat, és így tovább. Másfelől ennek a szenvedélynek talán inkább a dolgok, a problémák megoldása felé kellene irányulnia, minthogy magamat megmutassam. Megvan az emberben ez a fajta igyekezet. Nem ezt támogatnám tehát, hanem azt, hogy a maguk érzékiségével nyúljanak bele a világba, az összefüggéseibe, alkossanak, de ne úgy, hogy elveszítsék egyben azt, ami miatt a férfiak sokszor menekülnek is a nőkhöz, a férfi világnak ebből a kiet-

len, kegyetlen versenyre állítottságából. Egy olyan női princípium irányába, ahol a másokra úgy néznek, mint individuumba, és nem egy meghatározott princípium megtestesítésére. Azt hiszem, ez az alapvető különbség a két magatartás között. A férfi mindenben azt nézi, hogy ez – mindegy hogy mi, ez a személy, ez a dolog, ez az ügy – mit képvisel, mi az, amit reprezentál, mi az, amit hordoz. És így elvész az individuum, az ügy marad csak. Ügyeket soha nem lehetne előrevinni és megoldani, ha ez a szemléletmód nem létezne. Az egyik oldalon az individuum semmibevétele, az individuum érdektelensége, a széttépettségének, az elesettségének a félresöprése, ha túlteng benned a gyengeség, akkor menj a padlóra... Szóval ennek a férfi-magatartásnak egyfajta ellensúlyozója a női magatartás, amely az egyént nézi és nem azt, hogy mit tett, mit teljesített, ami előrevitte a világot. Ha ez kihal, akkor eléggé csúnya világot fogunk látni magunk körül annak ellenére, hogy esetleg szép nők fognak benne nagyobb számban szerepelni.

– *Számos értekezést olvashattunk az utóbbi időben a női írásról. Ön szerint létezik-e női filozófia, és miből adódik egyáltalán a feminizmus?*

– Nem tudom, hogy létezik-e, eddig nem nagyon létezett. Van, aki azt állítja – feministák, radikális feministák –, hogy azért nem létezett, mert soha nem engedték be őket, és tulajdonképpen írtak a nők is ilyen dolgokat, csak másképp írták, és ennél fogva nem volt a filozófusok szemében elfogadható. Lehet, hogy volt ilyen. A filozófiában amúgy is az van, egyvalamit elfogadnak, mást nem, lesöprik. Nem tudom, valójában ez egy tárgyi kérdés, hogy volt-e női filozófia. Egyre több olyan kötet jelenik meg, nem Kelet-Európában, nem Közép-Európában, hanem Nyugat-Európában, amelyek összefoglalják a múltból a női filozófusok írásait. Nem olvastam őket. De hogy létezik-e női princípiumot képviselő filozófia, azt hiszem, talán igen, mert a racionalitás, a teljesítményre-állítottság, a világ problémáinak megoldására állítottság karakterisztikus vonása az európai gondolkodásnak, és ennek van ellentételezése is, férfiak is vannak, akik ennek az ellentételezését képviselik. Kétségtelen, ha a nemi szerepeket nézem a hétköznapi világban, akkor valószínűleg azt a másikat nem a filozófiára, hanem a regényre állítottságot, a nők jobban tudnák képviselni.

– *Mi a véleménye a nyugati radikális feminizmusról?*

– Szörnyűnek tartom. Tipikus terméke a férfivilágnak, pontosan ugyanazt a megvadult radikalizmust, az igazságnak az egyértelmű tudását és annak a tűzön-vízen minden más érdekléssel szemben való keresztülvitelét képviseli, mint az összes férfimozgalmak. Sőt, azt mondanám, hogy kiéleztetetten képviseli. Tudniillik a radikális feminizmus nem azt mondja, hogy engedjétek minket nőket is érvényesülni, a mi beállítottságunkat is vegyétek be a világba, hanem azt mondja, nézzétek meg, mi vagyunk a legjobb férfiak, tünjetez a fenébe. Ezen én nem tudok semmit sem érteni. Megis-

mételném: ha a nők kiszorultnak érzik magukat a világból, akkor én beengedném őket, ha ez rajtam múlna. Hogy ha a mindennapi magatartásomban is tudom ezt képviselni – ez valószínűleg egy másik kérdés – az ember tele van törésvonalakkal, felőlem az is lehetséges, hogy itt szép, mélységes feminsita szövegeket mondok, és közben egy rohadt macsó vagyok. Ez előfordul. Szeretném, ha bejönnének a világba, de a női princípiumukkal együtt, és nem azzal, hogy meg akarják mutatni, hogy ők jobban képviselik a férfi princípiumot mint a férfiak, a női princípiumot pedig mélységesen megvetik. Akkor meg minek jönnek.

– *Az igazság viszonylagos, de a szép is viszonylagos. A rótság szépségéről nem kevés tanulmány született. A női szépség mibenlétéről, annak viszonylagosságáról kérdezném.*

– Kierkegaard ír *A szorongás fogalmában* arról, hogy a női szépség és az érzékiség hogyan tartoznak össze. Európában a férfi képviseli a racionalitást – az most a másik oldala annak, amiről eddig beszéltünk –, a szellemet. Nagyon magas piedesztálra helyeztük egészen Hegelig, talán pont ezzel is fordul szembe Kierkegaard, de Nietzsche is. Nem a szellem a tiszta racionalitás – nem mindenki értelmezte így a szellemet, de mindegy, most nézzük így – az egyedül érvényes. Az érzékiség nem bűn, szóval a kereszténység és a felvilágosodás és a racionalizmus egy és ugyanaz, csak látszatra állnak szemben egymással... Az érzékiség tehát nem bűn, Kierkegaard azt mondja, hogy csak a bűn megjelenésével válik az érzékiség bűnössé a világban. Az érzékiség egy másik oldala az embernek, és valószínűleg az érzékiség és a szépség együtt vannak, de az is valószínű, hogy igaza van Hegellel szemben, amikor azt mondja, hogy a szellem nem engedi érvényesülni az érzéki szépet, mert a szellemnek az ellenfele, az ellensége az érzéki szép. Tehát azt hiszem, a női szépség azért fontos, és azért nem nőellenes beállítódás az, amikor az ember a szépséget a nőhöz köti, mert igenis van valami más, nagyon fontos, amit a nő képviselt a világban – itt azért mondom múlt időben, mert attól rettegek, hogy itt megszűnik képviselve lenni – ami nem a szellem és egyben az emberi teljesítmény, hanem az individuum teljessége – hadd ne mondjak most olyan édes-szirupos dumákat szeretetről, meggyásról – ezt az érzéki oldalt a nő képviseli, és ez nyilvánul meg valahol abban, amit ma női szépségnek nevezünk. De a régi görögöket nem a női, hanem csak a férfi szépség érdekelte, nekik a férfi volt szép... Az egy másik világ volt, Kierkegaard azt mondja, olyan világ, amely még nem ismerte a szellemet. Talán jobb világ. Talán rosszabb. Nem tudom.

– *Van-e a női szépségben szubsztanciális. Mi az, ami a szexualitáson túl, az ön számára vonzó a nőkben?*

– A szexualitáson túl? Valahol a kettő kettéválik. Természetesen hazudik az a férfi, aki azt állítja, hogy a szép nő látványa tökéletesen elválik a szexu-

alítástól, a nemi vágytól, ezen szépség birtoklásának akarásától. Nem szeretem a hazugságot. Ez együtt jár. De ha végül is meggondolja az ember, a női szépséget látni kell, és nem birtokolni. Látni kell. Tehát a kettő összefügg, és mégse függ össze. Valahol az érzékiséget ábrázolja, de ez az érzékiség nem redukálható, és nem is redukálendő a szexualitásra. Mert végeredményben a szexualitásnak és a szépségnek nem biztos, hogy össze kell kapcsolódnia egymással. A szép nő érzéki örömet jelent, de ez mindenekelőtt a szem érzéki öröme.

– *De egy kevésbé szép nő is lehet nagyon vonzó...*

– Nagyon vonzó lehet, és nem csak szexuálisan. Tulajdonképpen az az igazság, hogy a szép nő addig izgalmas, amíg nem ismerem. Addig érdekes, hogy ő egy szép nő. Attól a pillanattól kezdve, hogy megismertem, és például kellemetlen, buta, érdektelen személyiség, attól kezdve nem fogom észrevenni a szépségét. Attól a pillanattól, hogy egy csúnya nőt megismertem, és a világ legharmonikusabb, legérdekesebb, legizgalmasabb, legokosabb személyisége, akkor nem fogom többé észrevenni, hogy nem szép. Valószínűleg ezek a dolgok valahol összetartoznak, és mégis elválnak egymástól.

Az interjú 1995. november 16-án készült Újvidéken.

Mikus Csaba fotói